

Горан Максимовић (Ниш)

Свијет, прича и комични стил у нишкој прози Стевана Сремца

✦ Кључне речи:

Стеван Сремац и јужна Србија, српски реализам, роман, иријовијетка, темејско-мотивски склоп, композиција, иријовједач, јунак, комично и смијех.

За једанаест година проведених у Нишу (од 1879. до 1881. и од 1883. до 1892. године), гдје је радио као професор историје у новооснованој гимназији, Стеван Сремац је добро упознао поднебље, језик и људе овога града, тако да је у каснијем књижевном раду та акумулирана искуства и аутентичне доживљаје на изврстан начин изразио у два романа (*Ивкова*

У огледу су анализирана прозна дјела Стевана Сремца која су тематски везана за Ниш и јужну Србију: *Ивкова слава, Зона Замфирова, Идиш-аја, Ђир Моша Абенишаам, Јексик-ација, Калча у њозоришћу, Величанствена шейња мадам Помјагуре, Јусуф-ајини њолићички назори, Secessio plebis* и *Очиљедна настава у њурској школи*. При томе је аналитичка пажња усмјерена на жанровску природу наведених дјела, наративну организацију њиховог тематско-мотивског склопа и композиције, на карактеризацију протагониста, на комична средства и природу смијешног, те на умјетничку слику свијета овога поднебља и однос према аутентичној стварности с краја 19. вијека.

слава и Зона Замфирова), шест завршених приповједака (*Идиш-аја, Ђир Моша Абенишаам, Јексик-ација, Калча у њозоришћу, Величанствена шейња мадам Помјагуре, Јусуф-ајини њолићички назори*), те у двије недовршене приповијетке које су у фрагментима објављене иза пишчеве смрти (*Secessio plebis* и *Очиљедна настава у њурској школи*). Ако пођемо од претпоставке

Српска 2004

да је регионализам једно од доминантних обиљежја српског реализма, за Стевана Сремца можемо казати да је (уз Симу Матавуља, као приповједача Шибеника и Далмације, Херцег Новог и Боке Которске, те Црне Горе и Београда), са највише успјеха и стваралачке оригиналности укључивао различите просторе у српску књижевност. Поред поменутих дјела из нишког живота, са много надахнућа књижевно је обликовао родну Бачку и Војводину (у роману *Пој Тира и њој Сири* и приповијести *Аца Грозница*), те београдску средину и Шумадију (у романима *Лимунација на селу* и *Вукадин*, те приповијеткама *Кир Герас*, „*Чесна сџарина*“, *Божјиња њеченица*, *Пера дружески* и слично). Ни о једној од наведених средина, Сремац није писао са толико љубави и заноса као што је случај са Нишем и јужном Србијом. Као што су прије Сремца поједини српски реалисти „опјевали“ своја завичајна поднебља (на примјер, Јаков Игњатовић Сентандреју, Љубиша Паштровиће, Глишић западну Србију, а Јанко Веселиновић Мачву; а одмах за њим Кочић Босанску Крајину и Бора Станковић Врање), тако је и Сремац на велика врата у српску књижевност увео Нишлије и Ниш, као највећи град новоослобођених српских крајева послје Српско-турских ратова 1875–76. и 1877–78. године.

У умјетничком и типолошко-жанровском погледу нишка проза Стевана Сремца је драгоцјена и зато што је парадигматична за разумијевање пишчеве иманентне поетике, за проницање у карактеристике наративног поступка, те за ра-

зумијевање жанровских особина његових прозних текстова у цјелости. Сремчево књижевно обликовање нишке стварности из претпоследње деценије XIX вијека утемељено је на вјештој опсервацији аутентичних људи и догађаја, на укључивању фолклорног и етнографског материјала, на дијалекатској употреби говора, те на препознатљивим умјетничким особинама, прије свега: на комуникативној, драматизованој и присној позицији свезнајућег наратора, на ауторским коментарима, на динамичном вођењу наративног заплета и рељефној карактеризацији јунака, као и хумористичком, повремено и сатиричном погледу на простор, свијет и људе. Отуда у композиционом погледу и можемо казати да Сремчеви романи из нишког живота *Ивкова слава* и *Зона Замфирова* имају препознатљиву структуру и да је њихова нарација о занимљивим догађајима и људима утемељена на шаљивом, анегдотском предлошку из стварности, на двема љубавним причама, те на разноврсним дигресијама и епизодама из свакодневног нишког живота.¹⁾ У томе смислу пишчеве поднасловне у којима нам сугерише да се ради о „приповеткама“ свакако и не би требало разумијевати као жанровска одређења дјела, већ као поетички и наративни сигнал да се ради о причању, приповиједању или казивању о неком необичном и занимљивом догађају који се стварно десио.²⁾ Кроз развијање и нарастање комичних епизода техником амплификације³⁾ дошло је до жанровске модификације Сремчевих обимних прозних дјела до умјетничке метаморфозе, коју је Јован Деретић одредио као прера-

1) Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1980, стр. 163.

2) О жанровској природи Сремчевих романа опширно смо писали у нашој књизи *Маија Сремчевој смијеха*, Просвета, Ниш, 1998.

3) Јован Скерлић, „Стеван Сремац“, *Писци и књије 111*, Просвета, Београд, 1964, стр. 308.

стање приповијетке у роман.⁴⁾ С друге стране, у приповијеткама из нишког живота, као краћим прозним формама, могуће је издвојити двије типолошке скупине. Прву карактерише окренутост превасходном обликовању рељефних карактера јунака и њихових судбина, што је већ сугерисано амблематичним насловима: *Ибиш-аја*, *Тир Моша Абеншаам*, *Јексикација*; а другу причање о необичним, најчешће шаљивим или сатиричним догађајима и епизодама из живота: *Калча у њозоришћу*, *Величанствена шейња мадам Помјаагуре*, *Јусуф-ајини њолићички назори*, *Secessio plebis*, *Очиљедна настјава у њурској школи*.

У *Ивковој слави* наративни заплет је изграђен на шаљивој епизоди о томе како су „ђувеч-кардаши“, Калча, Курјак и Смуку три дана славили Ђурђевдан у кући њиховог побратима Ивка јорганције. Прослављали су онако како се слава у Нишу никад није славила, и дуже него што је обичај, и бучније и бахатије него што је славски ред, па су тек на интервенцију власти, тј. председника нишке општине, напустили кућу распамећеног и увријеђеног домаћина. Двије љубавне приче се односе на Светислава и Маријолу, те на Сику и Курјака, а разноврсне дигресије проистичу из приказа бројних догађаја: највише Калчиних ловцијских исповијести, али и приповиједања о томе како су се бринули међусобно побратими о здрављу, како су се лијечили, затим о њиховом „акционарском друштву за експлоатацију блага“ и слично.

У *Зони Замфировој* анегдотски заплет је заснован на лажној отмици дјевојке

Зоне из богате чорбацијске нишке породице, коју је организовао заљубљени младић Мане кујунџија, да би се осветио размаженој љепотици, која је најприје прихватила, а затим под притиском укућана исмијала његову љубав, те да би је огласио „побегуљом“ и осрамотио и њу и њену породицу, која му из сталешких разлога није дала да се њоме ожени. Поред основне љубавне приче о Зони Замфировој и Манету, која је додатно усложњена и тобожњим Манулаћевим потенцијалним ривалством, други љубавни заплет казује о Митанчи хаџи-Петракијевом и швапској играчици Хермини, истина више као критика „европејског“ начина живота, који је заплуснуо Ниш послјије ослобођења од Турака, те бата-Тасковог ламентирања над старим временима. Разноврсне дигресије су нарочито подстакнуте укључивањем фолклорних и етнографских елемената, те приказом бројних пјесама и игара које су младе Нишлије пјевале и играле недељом код „Шарене чесме“.⁵⁾ Сремац, на примјер, издваја следеће игре: „Крива бањка“, „Бербатовска“, „Тедена“, „Заплањка“, „Потресуљка“, „Осампутка“, „Нишевљанка“, „Јелка тамничарка“ и слично. Најпотпуније је слика поетизованог нишког живота изказана у седмом поглављу *Зоне Замфирове*, у приказу „Беле недеље“, када се силан свијет младих окупљао на играње и ашиковање, а Сремац не заборавља да издвоји и омиљене пјесме које су се тамо пјевале: „Чије перо на нишаљку, гајтане мој!“, „Нане, кажи тајку, // Да ме младу дава“, „Да знајеш, моме, мори, да знајеш“ и слично. Са друге стране, необични карактер Хаџи-Замфиров, који је

4) Јован Деретић, нав. дјело, стр. 162.

5) О поетизованој слици нишког народног живота међу првима је на цјеловит начин писао Љуба Станојевић у раду „Стеван Сремац као сликар старог Ниша“, *Гледушица*, год. II, број 7–8, Ниш, 1954, стр. 249–284.

представљен у распону од богатог господара и хладног чорбације до мераклије и весељака склоног уживању у лијепим пјесмама и младим женама, представљен је и кроз пјесме које су му биле омиљене или које су казивале о тајним његовим љубавима са чивчицама и сељанкама. Највише је волио да га љети кад прилегне послје ручка на доклат „песмом и буде и успављују“. Тад би му дјевојке обично тихо пјевале чувену мераклијску пјесму „Славеј-пиле, не пој рано, // Не буди ми господара, // Сама ћу га пробудити!...“ Хаци-Замфинова тајна љубав према лијепој чивчици Цвети била је опјевана у пјесми „Господар ми седи на сандалија, // Господар ми пије љута рађија; // Господар ми збори, Цвета га двори, // Господар се смије, Цвета се вије“ Приликом обликовања „чапкун-Манетовог“ карактера Сремац користи и стихове народне пјесме „Зелен зекир, драго моје!“, да би показао његову мераклијску склоност према уживањима. Манетову љубавну жудњу за Зоном Замфиоровом писац између осталог исказује и кроз слике тихог јунаковог пјевања у дућану, пошто би се заборавио усред највећег посла, чувене нишлијске пјесме „Синоћке те, леле, видо, Зоне, где се премењуваш“. Љепота младог наредника Перице опјевана је у пјесми „Игра оро код гробљиште“, а казује о њему и лијепој Катарини и слично.

Досадашња истраживања (нарочито Павла Поповића⁶⁾ и Бошка Новаковића⁷⁾) потврдила су разложну претпоставку да свијет и прича Сремчеве *Ивкове славе* почива на аутентичним људима и догађајима. Председник нишке општине Владислав Стојановић био је присни пи-

шчев кафански друг и пријатељ, а Ивко, Калча, Курјак и Смук, затим и „Непознати“, добри познаници. Ивко јорганџија је у стварности био Живко Мијалковић, заиста власник јорганџијске радње у нишкој чаршији, Калча је био Микал Николић, нишки кујунџија, Курјак је био Љубомир Кнежевић, обућар, а Смук Јован Ђорђевић, бравар. Сика је у стварности била Лена, а Светислав или „Непознати“ био је „Јоца Патлиџан“, некадашњи писар општине нишке. Сремац је, међутим, баш у таквом амбијенту мајсторски обликовао нову, умјетничку стварност, а његова приповиједна имагинација добила је пунога замаха како у приказивању славске атмосфере, затим и распојасаног понашања „ђувеч-кардаша“, тако и у карактеризацији јунака. Без премца је свакако Калчин лик, у чијем стварању је аутор највише одступио од стварних чињеница, па је самим тим и најбоље дошао до израза његов приповједачки таленат. Калча у стварном животу уопште није припадао веселом кафанском друштву Ивка, Курјака и Смука, а Сремцу је био потребан управо зато да би кроз његов карактер приказао одлике човјека мераклије, севдалије, занесеног казивача и ловџије, који ће најбоље представити крајности у карактеру и менталитету јужносрбијанског типа личности. У стварности се ни Маријола није удала за Светислава, а још мање Сика за Курјака и слично.

Стварносни предложак *Зоне Замфиорове* унеколико је друкчији. Догађај о којем пише Сремац стварно се десио, али не у Нишу, него у Приштини, а Сремац га је сазнао од Бранислава Нушића, који је у то вријеме био српски конзул

6) Павле Поповић, „Стеван Сремац – Човек и дело“, предговор у књизи Стеван Сремац, *Приповешке I-IV*, Српска књижевна задруга, књ. 252–255, Београд, 1935.

7) Бошко Новаковић, *Стеван Сремац и Ниш*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1959.

у томе граду. Подвала („мизевирлук“) са лажном отмицом десила се 1895. године у кући богатог и угледног чорбације Замфира Кијаметовића, а односила се на његову кћер Јефросиму, коју су из милоште звали Зона. Пошто је Нушић био пријатељ са Замфиром, није хтио сам да пише о томе догађају, већ га је испричао Стевану Сремцу, а овај је читаву радњу смјестио у Ниш, као град који је боље познавао и чији је дух одлично осјећао.⁸⁾

Наративна структура у Сремчевим романима из нишког живота обликована је на начин близак тродјелној комедиографској композицији. *Ивкову славу* чини пет поглавља. Прву цјелину или наративну експозицију обухвата поглавље *Ђурђевдан*, у којем је описана свечана славска атмосфера у кући Ивка јорганџије, припреме за славу, долазак циганске музичке банде на честитање, затим смјењивање разноликих гостију, све до доласка „ђувеч-кардаша“, Калче, Курјака и Смука, те Калчиних „ловџијских“ причања и претјеривања. До реализације заплета долази у поглављима *Пајтарица* и *Марковдан*, онда кад побратими одлуче да продуже славу у Ивковој кући на своју руку, и поред противљења домаћина, те кад се преселе у двориште, позову Цигане свираче и започну прославу и калабалук на велико увесељавање радозналост и злобног Ивковог комшилука. Комични расплет је остварен у завршним поглављима *Пајтарица* и *Приде*, након Ивкове пријаве властима и доласка председника општине, који се најприје прикључио весељу, а потом вјешто допринио остварењу љубавних жеља и уговарању

бракова Светислава и Маријоле, те Курјака и Сике.

У *Зони Замфировој* комични заплет се јавља као својеврсна поента основне приче о љубави са запрекама. То је битно модификовало тродјелну композицију, тако да је експозициони дио, тј. увод у казивање о љубави Зоне и Манета, необично проширен, а наративну напетост Сремац остварује уметањем разноврсних епизода: о Митанчи хаџи-Петракијевом, о нареднику „лепом Перици“, о апотекарском помоћнику Пајици, о музиканту пану-Франђишеку, о „добром детету“ Манулаћу. До заплета и искакања са нормалне линије живота долази у тренутку бећар-Докиног самовољног одласка у кућу хаџи-Замфирових и покушаја прошње њихове кћерке за Манета кујунџију. Непосредно усложњавање заплета и мотивисање „лажне отмице“ проистекло је из Зонине подругљиве реакције на Манетову искрену љубавну изјаву, а комичне посљедице саме „отмице“ остварене су кроз ширење преувеличаних и потпуно нестварних чаршијских гласина о догађају. Одговор мјештана на покушај укућана да одласком Зоне у јавно купатило демантују вијест о отмици, поприма размјере комичног, неочекиваног обрта. Умјесто жељеног негирања инсценираног догађаја, присутни су их засули саркастичним питањима гдје су је пронашли, да ли код Манета или Манулаћа, кад су је повратили кући, да ли су је „сас џандари врнули“ и слично. Наративни расплет и остварење љубавне жеље двоје младих мотивисано је неочекиваним, али добро припремљеним приближавањем хаџи-Замфира Манету кујунџији, а затим и поновним

8) Опширно је писао о томе Бошко Новаковић у коментарима уз издање *Зоне Замфирове*, у *Сабраним делима Стевана Сремца 1- VI*, књига друга: *Ивкова слава, Зона Замфирове, Приповејке*, Просвета, Београд, 1977, стр. 479.

зближавањем Зоне и Манета, да би у епилошким дијеловима било приказано срећно остварење љубави двоје младих и њихово вјенчање.

Сремац са много умјешности и наративне логике прати љубавни заплет и стасавање Манетових и Зониних емоција. Најприје глорификује њихову љепоту, како би мотивисао готово природну предодређеност да припадну једно другом, упркос сталешким разликама и тадашњој друштвеној непримјерености да се чорбацијска кћерка уда у занатлијску кућу. Зонину гласовиту љепоту предочава посредно, кроз љубавну пјесму која се пјевала у Нишу („Синоћке те, леле, видо, Зоне“), кроз реакције мушкараца на њен заводљиви изглед, када би је угледали како „поносито као паун, промине чаршијом“⁹⁾ и слично. Зонин карактер и личност мотивисани су кроз приказ богатства и угледа њеног оца, чорбаци-Замфира, тако да је била „размажена, пуста, немилосрдна, готово рећи демонска“. Насупрот томе, Манетов изглед је физички конкретизован („Црномањаст, лепа велика ока, састављених танких обрва и танких брчића“), приказан је начин на који се одијевао, а затим су предочене реакције женскога свијета на његов изглед, од збуњених дјевојака, које су имале храбрости само да га кришом и испод ока погледују, до „искусних матрона“ које би се дуго поздрављале с њим. Карактер му је приказан из више углова, кроз казивање о Манетовом оцу, „лепом Ђорђији“, који је имао јуначку крв и мераклијску душу, кроз приказивање Манетовог изразито пажљивог односа према мајци Јевди, која је рано остала удовица и своју младост

посветила подизању сина јединца, кроз представљање Манетовог кујунцијског угледа и марљивости, све до описа његове севдалијске и бекријске нарави, због које су га и називали „чапкун-Мане“. Био је добар ловац, вјешт играч у колу, гласовит пјевач, неуморан весељак и „за друштво човјек“, а кад би учинио добар пазар, није жалио да потроши и чак до Врања код чувене Коштане да оде.

Непосредни љубавни заплет Сремац мотивише из више равни, а највише кроз почетну потајну љубавну жудњу двоје младих, која ће бити објелодањена у поетизованој и фолклорној слици градског теферича у „Белу недјељу“. Најприје кроз Зонино хватање у коло, што је било непримјерено чорбацијској кћерки, а затим и кроз љубоморни испад и вријећање дјевојке Калине, која је тога дана највише играла поред Манета. Иза тога су уследили тајни Зонини поздрави Манету упућени преко измењарке Васке, те снажна супротстављања Зонине породице (нарочито бројних тетака и мајке) и самој помисли о остварењу те за њих сасвим непримјерене везе, што је наравно имало сасвим супротан ефекат и још више подстицало дјевојачку љубавну жудњу и дерт. Сремац психолошки поступно приказује све ломове у души и срцу двоје младих, нарочито Зонину емотивну драму послје непромишљене тетка-Докине мисије, те Манетову потребу да дјевојци и посредно искаже љубав и исприча да није био упућен у Докин самовољни одлазак код Замфирових и прошевину дјевојке. Управо из таквог вођења заплета природно је проистекао први и једини љубавни дијалог двоје заљубљених, у којем

9) Сви цитати Сремчеве нишке прозе који се појављују у нашем раду преузети су из следећег издања: Стеван Сремац, *Нишка проза*, приредио Горан Максимовић, Просвета, Ниш, 2003.

је Мане отворио срце, а Зона га сасвим непромишљено и охоло презрела и исмијала, послјије чега се одлучио на освету и организовање лажне отмице. Непосредну одлуку Сремац додатно мотивише кошмарним Манетовим сновима, у којима се јунаку јављају слике из стварности, али у гротескним и фантастичним облицима. Касније љубавно покајање Зонино, те душевна патња и бол, који су проистекли из велике чаршијске саблазни и подсмјеха што је „станула побегуља“ (и поред различитих и неуспјешних покушаја породице да оповргну ту подвалу и лажне гласине), наговјештено је најприје кроз ауторски коментар приповједачев, исказан у форми бачванске народне пјесме: „Ја сам цуру молио и лепо говорио, а сада је дошло време – цура моли мене!“ Затим је приказано посредно, кроз хаџи-Замфиново лукаво приближавање Манету, навраћање у његов дућан, казивање о негдашњем пријатељству са Манетовим оцем Ђорђијом („Татко те Ђорђија *мен* у аманет остави“), кроз препознатљиве Замфирове алузије и параболичке приче, из којих је лако било наслутити да су промијенили став о његовој женидби Зоном и да може да је запроси и слично. Пошто то није дало резултата, јер је Мане желио да добије извињење за увреду од саме Зоне, дјевојка се непосредно обраћа Манетовој мајци Јевди, приликом сусрета код цркве на Крстовдан, те јој повјерава своје љубавне јаде и душевну патњу, али и непримјерену друштвену срамоту коју јој је Мане донио организовањем лажне отмице. Трећи љубавни сигнал Манету Зона је послала преко Васке, „пратила му је шефтелију“, послјије чега је одлучио да јој

опрости, да повјерује у њену искреност и да је запроси. Свадебни идилични завршетак љубавног заплета прераста у логични епилог ове чврсто компоноване и вођене приче, што дјелу прибавља оправдани епитет досадашњег „најбољег романа љубави српске књижевности“.¹⁰⁾

Посебан умјетнички квалитет у романима *Ивкова слава* и *Зона Замфирова* представља Сремчев смијех, који настаје у преплету меланхоличног и хумористичког доживљаја свијета,¹¹⁾ а који у обликованом смислу, на равни комичног поступка, има изразито промјењиву, неухватљиву и протејску природу. Зато ова два романа из нишког живота нису у типолошко-жанровском смислу само хумористичка остварења, него су и психолошка, социјална, историјска, фолклорна, чиме је онај снажни и громогласни, а доброћудни смијех, у посљедњем својем акорду доживио меланхолични преображај. Меланхолично живи у дјелотворној симбиози с комичним. Калча исказује свој дерт због негдашње неостварене љубави са Сиком, а она то одбацује као „ловцијску фантазију“ и оштро се „осеца“ на њега: „Хааа, Сике, душманке моја, знајеш ли оно наше старо?! Јоште се ја не измени, Сике! Јоште сам си ја па онај стари мерак! За ништа ме, ете, Сике, на овај свет неје тол’ко жал како што ме је, ете, жал за теб! Сике, тамничарке! Е–е–е! Тол’ко гледање, бре! Тол’ко се гледамо, па се не узедосмо! (Кој те је гледаја, несрећо ловцијска! вели му Сика)“. Тако исказан јужњачки дерт, који је истовремено и жал за младошћу и неоствареним љубавима, упућује на оправдани закључак да је Калча аутентични претеча Станковићевог Миткета из *Кошћане*.¹²⁾

10) Јован Деретић, нав. дјело, стр. 167.

11) Милан Кашанин, „Хумор и меланхолија (Стеван Сремац)“, *Судбине и људи*, огледи о српским писцима, Просвета, Београд, 1968, стр. 228.

12) Исто, стр. 229.

Меланхолична линија у *Зони Замфировој* присутна је у чорбаци-Замфировом жалу за прохујалом младошћу, те Јевдиним или бата-Тасковим присјећањима на некадашње дане и „стара времена“. Замфирова сјета најбоље је исказана у разговорима у којима је волио да „задене“ понеку своју стару љубав: „Ааа, Мадо – рекао би кад је сретне – куде ти је убавиња твоја? – Е, хаџио – одговара му она – прође си наше!... – Прође, Мадо! Одоше и младос и лепотија, како ластавице у јесен!... – Еее, ласте се па врћу на пролет, ама твоја младос и моја лепотија – никад...“. Сличну улогу жаљења за старим и прохујалим временима Сремац постиже и у епизоди о Митанчи хаџи-Петракијевом, у бата-Тасковом ламентирању „над старим временима“ и слично.

Када је ријеч о комичној карактеризацији јунака, Сремац је нарочито значајне домете остварио у *Ивковој слави*. „Ђувеч-кардаши“, Калча, Курјак, Смук и Ивко имају карактер лакрдијаша, а Светислав је комични занесењак. Сремац углавном предочава завршене карактере, а затим их освјетљава кроз различите животне ситуације. Калчин портрет је комички најфункционалнији. У његовом рељефном обликовању дошло је до потпуног остварења маске лакрдијаша, који ствара веселу атмосферу и забавља окупљено друштво, али се од ликова својих побратима (Смук, Курјак, Ивко) разликује по додатним особинама: хвалисању (по чему је близак с типом *militis gloriosi* ренесансних комедија, те по чему је својеврсни литерарни пандан Љубишином Кањошу Мацедоновићу, који му је прет-

ходио, као и Кочићевом Симеуну Ђаку и Ђопићевом Николетини Бурсаћу, који су у српској књижевности услиједили иза њега, а с којим је на оригиналан начин дограђена она неопходна лирска црта у епском портрету балканског *homo heroicusa*), и љубавном занесењаштву и фантазирању, по чему је близак са ликовима преварених и исмијаних мушкараца. Симбиозом разнородних типова Калча је, како је то добро уочио Бошко Новаковић, „постао српски Тартарен и још нешто више – носилац успелог споја медитеранске приповедачке маште, неукротиве бекријске природе и елегичне чежње за лепотама живота“.¹³⁾

У издвојеној карактеризацији Калче долази до изражаја Сремчева комична техника утемељена на карикатуралном, хиперболичком и гротескном преувеличавању. Нарочито је то изражено у Калчиним ловачким лажима и претјеривањима, која су умјетнички веома пажљиво мотивисана, тако да је ради што ефектније поредбене градације Сремац увео и лик пандан, Милета Сојтарију. Анегдотско излагање Калчиних ловачких подвига не само да је добар примјер поступка наративног проширивања, захваљујући којем „дело добива карактер мозаика од занимљивих епизода и живописних слика личности“¹⁴⁾, него је и добар примјер како се не само на плану цјелокупног дјела, него и у епизодијској равни, кумулира и остварује поступак комичног преувеличавања. Казивање започиње благим карикатуралним разобличавањем Калчине ловачке маштовитости, кроз примјере у којима му прозаичнији слушаоци покушавају да

13) Бошко Новаковић, „Стеван Сремац“, предговор у књизи Стеван Сремац, *Пош Ђира и њой Сира, Пријовейке 1*, Српска књижевност у сто књига, књ. 38, Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад–Београд, 1972, стр. 28.

14) Јован Скерлић, нав. дјело, стр. 307–308.

сруше илузије добронамјерним коментарима: „Калчо, брате, одвалио си; лажеш, брате, лажеш! Калча се, истина, бранио, али како никад није могао да се позове на никога сем на свога вернога Чапу, а овај, као и сваки пас, не може да буде сведок, – то је остало мишљење по свима махалама: да је Калча, истина, добар друг и човек ловац, али да Калча хоће почешће, богами, и много да лаже“. Калчина глорификација пса Чапе прераста у комичну хиперболизацију. Таква је анегдота о самом српском краљу Милану који је дошао равно у Калчин дућан да позајми гласовитога Чапу за лов, али пошто је био прерушен, Калча га је у први мах одбио. Излагање главне Калчине ловачке авантуре прерасло је у гротескну фантазију. Причалац у заносу не само да пренаглашава и увећава количину уловљених зечева, јаребица и срнадаћа, да је морао узети „под ћирију једно могаре из лојзе“, него је помијешао и годишња доба, и климатска стања, тако да полази у лов у „зимње време“, а у повратку „пече звезда одозгорке, као у лето; зној липти, божке, липти та да поцрцамо и могаре и ја!“¹⁵⁾

Сваки од побратима носилац је неке комичне намјере, а из нагомилавања, а потом и остварења или неостварења тих циљева, проистиче смјехотворни ефекат. Калча, Смук и Курјак желе да „нагараве“ побратима Ивка; Ивко настоји да их осујети у томе на сваки начин, Курјак жели да се ожени удовицом Сиком, али се притајио и то никоме не открива све до дола-

ска председника општине, Калча жали за неоствареном љубави из младости, а Светиславу, кад је постигао жељено и оженио се Маријолом, не да мира „глумачка крв“. Остварењу или неостварењу њихових амбиција доприносе добро осмишљени ликови „активни помагачи“. Председник општине, у крајњем, пресудно потпомаже реализацију „љубавних историја“, а истовремено омогућава Ивку да се ослободи побратима и напосокон оконча славу. Сика разара Калчине „љубавне фантазије“, а Маријола „хлади“ Светислављеву „немирну глумачку крв“.

У *Зони Замфировој* техника комичних парова мање је изражена, али је функционална у појединим сегментима комичног заплета. Антиподни однос између Манета и Манулаћа, те њихово посредно ривалство око дјевојке, дјелимично је и покретач касније лажне отмице. Казивање о старим добрим временима и помодном „европејском“ новом добу исказано је кроз причу о супротним карактерима Манулаћа и Митанче хаџи-Петракијевог, док је поетизована слика нишког живота употребљена и епизодом о комичном пару махалских заводника: наредника Перице („лепи“ Перица) и „фармацијског помоћника“ Пајице. Манулаћев портрет остварен је као комична карикатура. Физички је још од дјетињства „био загонетка – у махали задуго нису знали је ли мушко или је женско!“ У менталној равни је био прави „психолог“: „... умео је да опази кад је која кокошка, да простите, у вољи петлу,

15) Владимир Јаковлевич Проп у студији *Проблеми комике и смеха*, превео: Богдан Косановић, Дневник – Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1984, стр. 102. опширно пише о двије врсте комичних лажи које се појављују у књижевности: у првој категорији лажов покушава да превари сабесједника тако што приказује лаж као истину, док у другом случају његов циљ није да превари већ да развесели слушаоце. Проп такође наглашава да лаж постаје комична само онда кад је ситна и кад не изазива трагичне посљедице, као и то да мора бити разобличена, доведена у сумњу или исмијана.

Цигану названом“. Као „трговац“ имао је велику перспективу, јер је још у раном дјетињству знао за ријеч „оскудација“ и слично.

Најособенији комични тип у *Зони Замфировој* остварен је у лику Манетове тетке, „бећар-Доке“. Дајући јој почетну улогу „активног помагача“ у структури комичног заплета, Сремац је у карактеру ове јунакиње умјетнички постигао потпуно заокружен и у српској књижевности углавном до тада непознат тип жене „мужскога“ темперамента. (По неким далеким аналогијама на извјестан начин јој је у психолошком смислу претходио карактер „делије-девојке“ Станке Радоњић, из романа *Горски цар* (1897) Светолика Ранковића). Дока је пушила као Турчин, пила је мастику, сједила прекрштених ногу, често је знала да се заборави па да звижди сокаком, имала је обичај да се потуче, да додацује лијепим дјевојкама и слично. Нарочито је упечатљиво предочен њен необични карактер када је самовољно отишла хаџи-Замфировима да запроси Зону за Манета. Дока ненајављено долази у чорбацијску кућу, у недељу, у поподневним часовима одмора, тако што већ начином на који је затворила врата леђима („и већ осталим“), наговјештава укућанима да ће улиједити прошевина. Одмах иза тога улази у дијалог са Зонином мајком и теткама о могућој прошевини „њихове“ Зоне за „њеног“ Манета, а кад је наишла на одбијање и противљење, разгоропадила се и свој бијес искалила најприје на Зониним теткама, а затим и на хаџи-Замфиру, који се тек био пробудио од Докине галаме и онако бунован није ни слутио о чему се повео разговор. Дока се иронично обраћа Зониним теткама, које су тврдиле „неје ни дете за давање“: „Мори, кој ве, пита: бричи ли се владика? Ја си с домаћицу зборим!“ Одмах затим их

у форми алузије „опомиње“ шта се може десити ако Зону којим случајем дају за „зевзек“ Манулаћа: „Е, дајте гу, подајте гу за неприлику, за Манулаћа тога – плану Дока. – Ама послен да ви не бидне криво кад, ете, стане да праћа шефтелије по други...“ Кад се појавио хаџи-Замфир, Дока га најприје подсјећа на његове претке „коритаре“ и „вртивагане“, па на неумољиво животно „коло среће“, на које се „као на какав мердивен, једни каче, а други слазе“: „Мори, ти силазиш низ мердивен, а мој Манча се топрв качи...“ Пошто је хаџија на то са висине узвратио подсмјешљивом и увредљивом изреком „Видело се куче у чашире па се фатило у оро“, Дока му разјарено узвраћа: „Знајеш ли, бре, ако дофатим саг ове налне (и показа му силне налуне пред вратима), све ћу ти ги фрљим и обијем о главу... Ђу те бомбардирам по ту главу како Срби Митадпашину табију на Виник! Несрећо вртиваганска и коритарска!...“ Дока ће касније бити упућена и у организацију лажне отмице и са највише страсти ће подстицати Манета да истраје у томе подухвату, хвалећи његову кријумчарску „Ђорђијину крв“.

Значајну функцију у структури комичног заплета *Зоне Замфирове* имају још два лика: хаџи-Замфир и измећарка Васка. У првом примјеру се ради о модификованом типу комедиографског типа „строгог оца“, који више својим сталешким статусом и недодирљивошћу, а мање дејствовањем, постаје запрека жељама младих, да би на крају дјела преузео улогу резонера, који доприноси поновном успостављању нарушених односа и остваривању жеље младих. И обликовање хаџи-Замфировог карактера носи у себи комична својства, како у контрастирању Замфирове моћи („три паше је сургунисао“), с његовим прибојавањем од домаћице му Ташане, тако и у шаљивим пјесмама у којима се

помињу Замфирова мераклијска гледања „с неком лепом Цветом“. Маска „активног помагача“, коју носи „измећарка“ Васка, значајну функционалност постиже у два наврата. Кад помаже Зони у исмијавању заљубљеног Манета, који их је у сумрак сусрео у сокаку и искрено отворио душу, а Зона га подругљиво одбила („куче у чашире“) и тиме повриједила његову сујету и подстакла га на каснију освету и организовање лажне отмице. Други пут у епизоди „праћања шефтелије“, којом доприноси премошћавању насталог јаза између заљубљених.

Међу Сремчевим приповијеткама из нишког живота у чијем умјетничком средишту је карактеризација јунака (*Идиш-аја*, *Тир Моша Абенишаам*, *Јексик-ација*), најзначајније мјесто припада *Идиш-аји*. Казивање о нишком Турчину, који је након ослобођења града кренуо у селидбу заједно са осталим сународницима, па на растанку гласовиту своју кућу у Сагир-Киптијан-махали продао у пола цијене комшији Ставрији Призетку, само да би остала у добрим и поузданим рукама, али и да би му омогућио да напокон дође до своје куће, те се ослободи подсмјешљивог надимка „Призетко“, прераста у свједочење о величини људске душе, о сусједској добродјетељи и хуманости, која не познаје конфесионалне или националне границе, а која оставља дуготрајни траг о човјеку и његовом постојању. У композиционом погледу *Идиш-аја* представља умјетнички беспрекорну творевину, свакако најбољу у цјелокупном Сремчевом опусу и међу неколико најзначајнијих приповједака српског реализма. У наративном уводу доминира трострука експозиција, која има за циљ излагање животне и породичне предисторије главних актера и њихове психолошке карактеризације, те адекватну припрему за средишњи на-

ративни догађај и хумано дјело Ибиш-агино. У првом дијелу је најприје предочена тиха селидба Турака из Ниша („... где се не суди по *Корану*, тамо мухамеданац нерадо остаје“), након што је овај град ослобођен 1878. године. У другој дијелу, кроз дијалог Ибиш-аге и Ставрије Призетка, изложени су полемички и сјетни погледи протагониста на стара добра времена, из доба „шубароносења“, и нова времена у којима се носе „европејски“ шешири, те уводе нови обичаји на штету некадашњег мирног живота. У трећој експозиционој цјелини увелико је мотивисан наративни заплет. Ибиш-ага испитује Ставрију зашто га зову „Призетко“, интересује се колико има уштеђевине и наговјештава му да је баш њему наумио да прода своју родну кућу.

Заплет је непосредно приказан у самој чини продаје куће и преношења власништва у суду на име Ставрије Призетка, на велико чуђење мјештана, јер је извјесни Настас, трговац из Београда, за кућу понудио готово двоструко више новца, а кулминативну наративну тачку добија у Ибиш-агином поклону Ставријиној испрошеној кћерки Калини ниске од тридесет дуката, којом му је између осталог исплаћена кућа, а коју је још дјевојкина мајка Гица донијела у мираз своме мужу, чиме је спријечено одлагање већ заказане свадбе. Међутим, Сремац као прави мајстор приповједач значењско и морално тежиште приповијетке премјешта на сами крај, тако да тек у епилошком кратком расплету долази до пуног смисла величина Ибиш-агине личности и алтруистички карактер његовог дјела. Наваљивање на сртљивог надриписара и локалног новинарског „шкрабала“ Јевђа Мићовића Мокрогорца да наведени племенити догађај, наравно уз добру новчану надокнаду, опише у новинама, Ибиш-ага са

грожењем одбацује и плаћа му само да не би писао о томе, а свој људски гест и животну филозофију предочава кроз пословичку поенту: „Севап учини, фрли у море; ако риба не зна – Алах ће да зна!“

У приповиједи *Ћир Моша Абеншаам* карактер шкртог и штедљивог нишког трговца Јеврејина Ћир Моше Абеншаама Сремац обликује кроз излагање шаљиве ситуације о томе како су разоткривене ситне јунакове подвале и закидања конобара, те му ограничена дугогодишња „повластица“ у кафани *Касина*, по којој је имао право да као добар комшија, чији се стари дућан налазио одмах до модерне пивнице, може у пола цијене пити кафу. Напоредо са приказивањем такве занимљиве и необичне ситуације, те са умјетничким преобликовањем стварног Нишлије из посљедњих деценија XIX вијека у књижевног протагонисту (Сремац истога јунака помиње и у *Зони Замфировој*), предочена је и убрзана урбанизација Ниша и прерастање некадашње оријенталне паланке у модерни град. У експозиционом дијелу приповијетке освијетљена су сва битна својства јунаковог менталитета. Карактеристичне су комичне епизоде о томе како су се Турци шалили с њим док је прије ослобођења био члан Меџлиса, како га је због браде и необичне физиономије комшијски јарац држао за сродника, те како се је некакав луди Мемет редовно приликом сусрета с ћир-Мошом хватао руком за браду и „вречао јарећим гласом“. Један умјетник који је сликао иконостас нове нишке цркве угледао се баш на његову физиономију при изради Јеврејина у приказу слике Христа пред Пилатом. Као посебно комично обиљежје издвојено је ћир-Мошино карирано и сасвим демодирано празнично одијело, по којем је био јединствен у цијелој вароши, а било је сачињено од неподериве дебеле венеци-

јанске чохе од које су се некад тапацирали сицеви на кочијама. За тако упарађеног јунака Сремац тврди да је надмашио и најоригиналнијег и најексцентричнијег Енглеза. Јунакова цицијашка нарав и трговачке невоље с властима проистекле из претјеране шкртости послужиле су писцу и за предочавање градске атмосфере у новоме Нишу, те различитих прослава, депутација, манифестација, прокламација и мобилизација, које су по јунаковом мњењу биле препрека за трговање и добру зараду.

Средишњи мотив комичног обликовања јунаковог карактера представља казивање о „повластицама“ које је успио да очува у кафани *Касина*, чак и онда кад је модернизована и кад су Срби загосподарили Нишом. Предочено је то из различитих углова, међу којима је нарочито карактеристично приказивање омиљених ћир-Мошиних медитација о комшијским односима, затим кроз епизоду у којој је укључен у причу нови „целкелнер“ Наум, те кроз апострофирање гостију „муфташа“, међу којима је нарочито издвојен Јевта Цивил, као прва „жртва“ педантног и лукавог Наума. Издвајањем и преувеличавањем значаја који је за главнога јунака имала „повластица“, тј. право да пије кафу у пола цијене у наведеној кафани, ефикасно је припремљен каснији комични преокрет, проистекао из разоткривања злоупотребе. Ћир-Моша се досјетио па је почео да лажно приказује број попијених кафа, а половину новца који су други гости остављали на столу поред попијеног пића узимао је за себе користећи се немарношћу и непажњом конобара. Разоткривање и најприје одузимање, а потом ограничавање јунаковог права на кафанску повластицу, остварено је кроз комичну дијалогску ситуацију у којој учествују ћир-Моша и Наум, да би у епилогу

приповијетке био карикиран повратак повластице, али „с кобилицом“, тј. „максуз-филцаном“, у којем је надаље искључиво служена кафа староме шкртици и преваранту.

У приповиједи *Јексик-ација*, кроз тематизацију анегдоте о неуспјешном путу на хаџилук нишког берберина Мицка Миџића, предочен је с једне стране карактер човјека склоног опсесијама и преданом посвећивању различитим страстима (ударање у тамбуру, у младости је читао љубавне романи, затим је прешао на „страшне ствари“ из криминалне библиотеке, напрасно предавање вјери и богобојазности...), а с друге стране је фино обликована нарав и неумољиви менталитет нишке чаршије, која је с подсмјехом и презиром гледала на Мицков пут у Свету Земљу, као нешто сасвим непримјерено за берберина и човјека његовог карактера. У уводном дијелу, у којем је представљен јунаков портрет прије читања „Житија Алексија човјека божијег“, доминирају шаљиве епизоде из живота берберског сталеза у Нишу и необичног довијања да поправе своје „танко стање“. Усмјеравање објектива на главног јунака започето је карикирањем његове берберске „фирме“ („Берберница, зубовадница и лицеукраситељница Мицка Миџића Земунца“), а потом и кроз издвајање јунакових великих страсти: ударања у тамбуру и читања књига.

У наративном заплету, који проистиче из јунаковог окретања вјери и читању светачких житија, доминирају епизоде о Мицковом занемаривању заната, јер је почео да умишља како је грешан и да нема довољно „поуздану“ руку, а потом и епизоде о томе како је почео да занемарује и брачне обавезе, због чега се Доца мајсторица зближила с калфом

Мичетом Гугучетом. Врхунац комичног заплета заснован је на неочекиваној јунаковој амбицији да постане хаџија. У облику доживљеног говора предочено је бербериново маштање о „чести“ и угледу који ће му пут у Свету Земљу донијети, чиме је вјешто припремљен удио комичног у каснијем неочекиваном обрту. Хаџи-Мицков повратак у Ниш праћен је друкчије од уобичајеног начина на који су у чаршији дочекивали хаџије. Најприје је услједило потпуно игнорисање и невјероватна незаинтересованост, што је за посљедицу имало банализацију и гротескно снижавање пренаглашеног јунаковог заноса (питали су га да ли је можда „бричија сељаци по Заплање“, или је можда „пуштаја крв“ по срезу и слично), а затим су услједили шаљиви коментари и погрдни надимак „јексикација“, као цинична чаршијска парафраза народне изреке о жаби која је видјела да се коњи кују па и она подигла ногу. Комични расплет и потпуно разјашњење недоумице, изведен је из трагикомичног парадокса. Кад је отишао код нишког владике и пожалио се на невоље које су га снашле, испоставило се да је Мицко, не консултујући се са црквом прије поласка на пут, отишао на Свети гроб у погрешно вријеме, па тамо није прославио Васкрс и доживио чин посвећења.

Међу нишке приповијетке које су утемељене на анегдотском предлошку (*Калча у њозоршићу*, *Величанствена шетња мадам Помјадуре*, *Јусуф-ајини њолићички назори*) убрајамо и двије фрагментарне и недовршене прозне форме (*Secessio plebis* и *Очиљедна настава у њурској школи*); оне су углавном утемељене на проширивању комичних ситуација и карикатуралном обликовању јунака. У причи *Калча у њозоршићу* анегдотски заплет произлази из аутентичног догађаја, а утемељен је на

комичној ситуацији забуне, а потом и незадовољства прототипског лика начином на који је тумачен на сцени, да би шаљиви догађај попримио гротескне размјере и изазвао опште одушевљење у публици кад се „стварни“ Калча, не разликујући реалност од умјетничке фикције, супроставио тумачу улоге на позорници. Анегдотско у причи *Величансџивена шејња мадам Помџадуре* произлази из комичног малера који се десио на представи „мајмунског позоришта“. Почетно одушевљење публике мотивисано је различитим епизодама из живота града за вријеме боравка те необичне дружине. Отац, на примјер, грди неспретног сина, који се саплео и просуо чорбу, упоређујући га са позоришним јунацима. Одушевлени професор природописа позајмљује главног глумца – мајмуна „сињор-Морета“ – за очигледну наставу биологије, али је час због недоличног понашања госта, на велику радост дјеце, морао бити прекинут. Кулминативна сцена, приказ позоришне представе, прераста у гротескни обрт. Публика у одушевљењу, умјесто цвијећа, баца на сцену „кифле и салфалије“, након којих изгладњели глумци заборављају улоге и јуре за храном, на велику радост гледалишта и очајање директора позоришта. Приповијетка *Јусуф-аџини њолиџички назори* представља један од снажних израза Сремчеве политичке тенденциозности (Јован Скерлић), те покушај сатиричке одбране политике „краља мученика“ (Милана Обреновића) након његове абдикације 1889. године и тријумфалног пута у Свету Земљу. Парадокс у Јусуф-аџиним политичким погледима произлази из комичног упоређивања написа у српској и турској штампи о наведеном поклоничком путовању. Док је турска штампа величала свргнутог српског краља, српска штампа га је проглашавала

за „демона Српства“. На крају се Јусуф-аџине сатиричке инвективе преображавају у гротескну причу о некадашњем његовом чивчији Ванету, који је у старо доба „чувао волови и магарики“, а сад у „Србији Слободији“ сједи у скупштини и пише краљевске законе.

Кад је ријеч о двјема незавршеним приповијеткама из нишког живота (*Seccessio plebis* и *Очиљедна насџава у џурској школи*), прва је свакако требало да представља комичну актуелизацију стварног догађаја, побуне ђака у нишкој Учитељској школи против строгог професора руског језика, а будући да експозиционо веома добро поставља школску атмосферу и расположење, може се наслутити да би из ње проистекла пародична критика тромости и застарјелости школских метода, те наставника који нису имали педагошког дара. Обрада сличног проблема је присутна и у причи *Очиљедна насџава у џурској школи*, у којој се, иначе, као главни јунак појављује Ивко јорганџија. Анегдотска ситуација у којој дијете одбија да „поједе“ огледне примјерке замишљених јабука „погачара“, а заправо дрвених облица помоћу којих је учитељ изводио очигледну наставу рачуна, представља експозициону припрему за пародирање образовног система.

Као писац нишке прозе Стеван Сремац је убједљиво исказао снагу свога приповједачког талента, а ово интересантно поднебље и људе на најбољи начин представио српској књижевној публици на крају XIX и на почетку XX вијека. Као извањац у јужној Србији, те као особа одрасла у друкчијем, војвођанском, а потом и београдском простору, Сремац је имао различит, а за књижевност тако драгоцен поглед и осјећање за све оно што је Нишлијама било обично и сва-

кодневно, тако да је његово дјело пону-
дило аутентичну слику свијета и право
обиље мотива, слика и судбина. Вјешто
књижевно обликовање стварности, сна-
жно вођење нарације, обликовање разно-
ликих карактера, хумористичка слика
свијета, обиље етнографске и фолклорне

грађе, те интересантан дијалекатски језик
– представљају праву умјетничку ризницу
и подстицај за непрестана и нова чи-
тања Сремчеве нишке прозе, а поједине
текстове (*Ивкова слава*, *Зона Замфирова*,
Идиш-аја) сврстава у сам врх српске књи-
жевности.

summary

Σ World, story and comical style in prose by Stevan Sremac

This work points Stevan Sremac prose works, which themes are thematically winnowed for Nis and South Serbia: *Ivkova slava*, *Zona Zamfirova*, *Ibis-aga*, *Cir Mosa Abensaam*, *Jeksik-adzija*, *Kalca u pozoristu*, *Velicanstvena setnja madam Pompadure*, *Jusuf-agini politicki nazori*, *Seccesio plebis*, *Ocigledna nastava u turskoj skoli*. Analytical caution are coursing on type nature these works, language organization these thematical and motivations complex and composition, on protagonist characterize, on comical means and comical nature, on artistical world picture of these extent and reference in authentional reality at the end of XIX century.

305

Литература

- Деретић 1980: **Деретић, Ј.** Српски роман 1800–1950. – Београд: Нолит. – 370 с.
Кашанин 1968: **Кашанин, М.** Хумор и меланхолија (Стеван Сремац). – In: Кашанин, М. – Судбине и људи. – Београд: Просвета. – С. 214–251.
Максимовић 1998: **Максимовић, Г.** Магија Сремчевог смијеха. – Ниш: Просвета. – 220 с.
Новаковић 1959: **Новаковић, Б.** Стеван Сремац и Ниш. – Сарајево: Веселин Маслеша. – 320 с.
Поповић 1935: **Поповић, П.** Стеван Сремац – Човек и дело. – In: Сремац, С. – Приповетке IV. – Београд: Српска књижевна задруга. – С. III–LXXXVII.
Скерлић 1964: **Скерлић, Ј.** Стеван Сремац. – In: Писци и књиге III. – Београд: Просвета. – С. 274–320.
Прор 1984: **Прор, V.J.** Problemi komike i smeha. – Novi Sad: Dnevnik. – Književna zajednica Novog Sada. – 165 s.
Сремац 2003: **Сремац, С.** Нишка проза. – Ниш: Просвета. – 382 с.
Станојевић 1954: **Станојевић, Љ.** Стеван Сремац као сликар старог Ниша. – In: Гледишта. – Ниш. – Год. II. – Бр. 7–8. – С. 249–284.